

ПАРЕМІЇ ЯК ЗАСОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ КАТЕГОРІЇ ДЕБІТИВНОСТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Струк І. М.

*кандидат філологічних наук,
асистент кафедри сучасної української мови
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
вул. Коцюбинського, 2, Чернівці, Україна
orcid.org/0000-0002-9883-8818
iv.struk@chnu.edu.ua*

Максим'юк О. В.

*кандидат філологічних наук,
доцент кафедри сучасної української мови
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
вул. Коцюбинського, 2, Чернівці, Україна
orcid.org/0000-0003-1963-6175
o.maksymiuk@chnu.edu.ua*

Максим'юк Н. В.

*кандидат філологічних наук,
старший викладач кафедри менеджменту, міжнародної економіки та туризму
Чернівецький торговельно-економічний інститут
Чернівецького державного торговельно-економічного університету
Центральна площа, 7, Чернівці, Україна
orcid.org/0000-0002-3970-2016
danatmax1981@gmail.com*

Ключові слова: *повинність, дебітивність, модальність, предикат, пареміологічні одиниці.*

У статті проаналізовано теоретичні засади вивчення категорії дебітивності в сучасній українській мові, з'ясовано місце дебітивної модальності серед інших типів модальних значень. З опертям на ілюстративний матеріал (пареміологічні одиниці української мови) описано семантику предикатів дебітивності (доцільності, повинності, норми, вимушеності, змушеності, необхідності, неминучості тощо) та проаналізовано структурно-семантичні моделі речень із предикатами дебітивності. Зазначено, що паремії з предикатами дебітивності репрезентують різноманітні відтінки суб'єктивно-об'єктивної модальності. Семантична структура речення залежить від семантичного типу предиката та реалізації його валентних характеристик у структурних моделях.

Встановлено, що в пареміях найширше реалізовані модальні предикати дебітивності «мати», «мусити», «треба», «пора», які є засобами впливу на свідомість українського народу, відбивають його ставлення до способу життя і традицій, є дзеркалом ментальності української нації. Дієслова «мати», «мусити» в українській мові можуть передавати декілька відтінків значень дебітивності: від звичайного значення повинності до значення вимушеності.

Зафіксовано пасивні безособові формами на -но, -то («приречено», «призначено», «суджено», фразеологізм «на роду написано»)

з модальними предикатами неминучості / невідворотності, що репрезентують сакральність народної мудрості.

Звернено увагу на предикати дебітивності, що марковані безособовими дієсловами («приходиться», «годиться», «доводиться»). Спостережено, що безособові дієслова надають інфінітивам модального відтінку повинності та граматичної характеристики щодо часу й способу. Інфінітиви разом із безособовими дієсловами створюють єдину складену форму предиката дебітивності.

Проаналізовано паремії з модальним предикатом неминучості «бути». У таких конструкціях обов'язково вживаються суб'єктні детермінанти, що виражені іменниками на позначення абстрактних понять (відтворюють негативні чи позитивні явища дійсності, номінують явища природи).

Зазначено, що дебітивна модальність може послаблюватися в тих випадках, коли модальні дієслова «мати», «мусити» вживаються після інфінітива.

PAREMIES AS MEANS OF DEBIT CATEGORY IMPLEMENTATION IN THE MODERN UKRAINIAN LANGUAGE

Struk I. M.

*Candidate of Philological Sciences,
Assistant at the Department of Modern Ukrainian Language
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University
Kotsyubynskoho str., 2, Chernivtsi, Ukraine
orcid.org/0000-0002-9883-8818
iv.struk@chnu.edu.ua*

Maksymiuk O. V.

*Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor at the Department of Modern Ukrainian Language
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University
Kotsyubynskoho st., 2, Chernivtsi, Ukraine
orcid.org/0000-0003-1963-6175
o.maksymiuk@chnu.edu.ua*

Maksymiuk N. V.

*Candidate of Philological Sciences,
Senior Lecturer at the Department of Management, International Economics and Tourism
Chernivtsi Trade and Economic Institute
of Chernivtsi State University of Trade and Economics
Central square, 7, Chernivtsi, Ukraine
orcid.org/0000-0002-3970-2016
danatmax1981@gmail.com*

Key words: *duty, debitability, modality, predicate, paremiological units.*

The article analyzes the theoretical foundations of the study of the category of debitability in the modern Ukrainian language, clarifies the place of debitive modality among other types of modal meanings. Based on illustrative material (paremiological units of the Ukrainian language) the semantics of predicates of debitability (expediency, duty, norms, compulsion, necessity, inevitability, etc.) are described and structural-semantic models of sentences with predicates

of debitability are analyzed. It is noted that paremias with predicates of debitability represent various shades of subjective-objective modality. The semantic structure of a sentence depends on the semantic type of the predicate and the realization of its valence characteristics in structural models.

It is established that in the paremias the most widely realized modal predicates of debitability “have to”, “must”, “it is time”, which are means of influencing the consciousness of the Ukrainian people, reflect their attitude to the way of life, traditions, are mirror of the Ukrainian nation. The verbs “have to”, “must” in the Ukrainian language can convey several shades of the meanings of debitability – from the usual meaning of duty to the meaning of compulsion. Passive impersonal forms with modal predicates of inevitability / inevitability, representing the sacredness of folk wisdom, have been recorded.

Attention is drawn to the predicates of debitability, which are represented by impersonal verbs (“have to”, “fit”, “necessary”). It is observed that impersonal verbs give infinitives a modal shade of duty and grammatical characteristics in terms of time and method. Infinitives together with impersonal verbs create a single compound form of the predicate of debitability.

Paremias with a modal predicate of the inevitability of “being” are analyzed. In such constructions, subjective determinants are necessarily used, which are represented by nouns to denote abstract concepts (reproduce negative or positive phenomena of reality, nominate natural phenomena).

It is noted that the debit modality can be weakened in those cases when the modal verbs “have to”, “must” are used after the infinitive.

Постановка проблеми. Дослідження семантичного синтаксису передбачає вивчення особливостей використання та функціонування різних типів предикатів повинності в межах категорії дебітивності. *Повинність*, на думку Н. Арутюнової, – це «модальне значення, що становить необхідний взірець, до якого варто прагнути; представлене через дію, зумовлену законами, звичаями, традиціями, правилами етикету, звичайною послідовністю подій, тобто необхідними нормами в широкому розумінні цього слова» [1, с. 300]. Категорія повинності, за словами О. Ахманової, «прямо пов’язана з категорією *дебітива* (повиннісного способу), що виділяється окремо в деяких мовах, зокрема балтійських, і виражає обов’язковість» [2, с. 125].

Мовознавці по-різному визначають роль та місце дебітивності в системі модальних значень речення. На думку Г. Золотової, модальні значення повинності, необхідності, можливості виявляються «у відношеннях між дією та її суб’єктом, а не у відношенні змісту висловлювання до дійсності», саме тому вони не є різновидами основного модального значення речення [3, с. 143]. У мовознавчих розвідках паралельно з терміном «дебітивність» використовують термін «необхідність», однак Г. Золотова розмежовує ці поняття, послуговуючись обома термінами [3]. Деякі мовознавці (наприклад, П. Лекант, І. Осетров) використовують тільки термін «*дебітивність*», ототожнюючи його з *необхідністю*. Дехто з лінгвістів (зокрема, С. Вауліна, Н. Мишкіна, Л. Фоміна) вважають *повинність* складником модального значення

необхідності, а інші (наприклад, Є. Беляєва, С. Туровська) об’єднують модальність необхідності з модальністю дебітивності та розглядають у межах вимушеності.

Аналіз різних мовознавчих студій доводить, що чітких критеріїв розмежування понять «повинність» і «необхідність» немає. Нам імпонує погляд О. Тронь, яка вважає, що варто об’єднати поняття необхідності, повинності, вимушеності й подібних під терміном «*дебітивність*» (від *дебітив* – повиннісний спосіб, англ. *debitive*), під яким варто розуміти «модальне значення, що означає приписуваність дії, зумовленої законами, звичаями, традиціями, правилами, обов’язками, інструкціями, внутрішніми потребами чи особистим досвідом мовця, звичайною послідовністю подій, тобто нормами в широкому розумінні цього слова, комусь (суб’єкту каузації, адресату або й самому мовцю)» [4, с. 8]. Відповідно, дебітивна модальність – це зумовленість ситуації тими чи іншими (об’єктивними або суб’єктивними) чинниками, які з позиції певної особи (суб’єкта модальної оцінки) вимагають неодмінного перетворення потенційного на актуальне [5, с. 142].

Мета роботи полягає в комплексному дослідженні речень із предикатами дебітивності в сучасній українській мові, а також у визначенні та описі семантико-структурних моделей цих речень.

Ілюстративним матеріалом послуговували пареміологічні одиниці української мови, що є наслідком колективної мовленнєвої діяльності народу та своєрідним духовним кодексом українців.

Виклад основного матеріалу дослідження.

У структурі художнього тексту речення з предикатами дебітивності репрезентують різноманітні відтінки суб'єктивно-об'єктивної модальності. Категорія дебітивності передбачає відповідні модальні значення. Семантична структура речення залежить від семантичного типу предиката та реалізації його валентних характеристик у структурних моделях.

В українських прислів'ях і приказках конструкції з предикатами дебітивності репрезентовані такими основними семантичними виявами: 1) доцільності: *Якщо хочеш здоров'я мати, мусиш рано вставати, а звечора лягати*; 2) норми / зобов'язання / ідеалу: *Од господаря повинно пахнути вітром, а од господині – димом*; 3) вимушеності (змушеності) і змушуваності: *Хто болото місить, забруднитися мусить; Треба сто пар волів віддати, аби добру жінку мати*; 4) необхідності / потреби: *Щоб зробити заяче рагу, треба спочатку зайця піймати; Треба йому ще сім літ свині пасти*; 5) неминучості / невідворотності: *Що має бути, того не минути; Двом смертям не бути, а одній не минути*.

Центральною синтаксевою семантико-синтаксичної структури елементарного простого речення з дебітивною модальністю є предикат дебітивності, що здатний сполучатися з іншими словами. Наприклад, у реченнях із модальним предикатом неминучості *бути* обов'язково вживається суб'єктний детермінант, у позиції якого використовуються іменники, що позначають абстрактні поняття, які вказують на такі явища: 1) негативні явища дійсності: *Бути тобі угадьком! «У мене, – каже циган, – три сини та всі три угадьки: як скажуть – один, що буде дощ, другий – що сніг, третій – що сонечко, – якраз котрийсь і вгадає»*; 2) позитивні явища дійсності: *Два дощики в маю, певно бути врожаю*; 3) явища природи: *Бути зими, як пташка, передвісник зими, проспівала: «Кидай віз, бери сани, та поїдем до Оксани!»*

У реченнях цієї семантики імпліцитно чи експліцитно виражена сема «впевненість суб'єкта в невідворотності дії». Показово, що часто саме суб'єктний детермінант у формі давального відмінка без прийменника вказує на те явище, існування якого об'єктивно зумовлене, наприклад: *Бути бичку на личку, а коровці на вірьовці*.

У реченнях із модальними предикативами неминучості / невідворотності, вираженими пасивними безособовими формами на *-но, -то* (*приречено, призначено, суджено*, фразеологізмом *на роду написано* тощо), позицію суб'єкта-каузатора можуть займати абстрактні, міфічні чи сакральні поняття, наприклад: *Не тому печено, кому речено, а тому, хто їсть; Що написано на роду, того не об'їдеш і на льоду*.

У пареміях активно використовуються конструкції, які утворюються шляхом поєднання інфінітивної форми дієслова, що виражає основне значення присудка, з модальними дієсловами повинності, необхідності (*мати, мусити*). Дієслова *мати, мусити* в українській мові можуть передавати декілька відтінків значень дебітивності: від звичайного значення повинності, необхідності до значення вимушеності.

Дієслово *мати*, що вживається на позначення того, що хтось повинен робити (зробити) що-небудь або є змушеним через обставини робити (зробити) що-небудь, у пареміях передає такі типи дебітивної модальності: 1) зобов'язаності (паремії закликають до обов'язковості виконання завдань, обіцянок, поставлених перед собою; репрезентують вимоги, пов'язані з громадянськими, службовими, сімейними обов'язками тощо): *Що сьогодні маєш зробити, не відкладай на завтра*; 2) доцільності: *Ніхто не знає, коли йому щастя усміхнутися має*; 3) змушуваності (паремії утверджують необхідність діяти через певні обставини, причини): *Як маєш сліпого коня водити, то вже краще пішки ходити*; 4) невідворотності (народна мудрість вказує на дії, які не можна відвернути): *Що має повиснути, те не потоне*. В останньому прикладі модальність невідворотності вживається в реченні, яке за значенням є не стверджувальним, а заперечним, тобто тут маємо значення, протилежне повинності.

Дієслово *мусити*, що вживається у значенні «повинен / повинна / повинне / повинні робити щось, мати якусь властивість або якість», також реалізується в різних видах дебітивної модальності, наприклад: *Не стало хліба – мусив калачі їсти; Хто хоче збирати, мусить добре засівати; Якщо хочеш здоров'я мати, мусиш рано вставати, а звечора лягати*.

Дебітивна модальність послаблюється вживанням модальних дієслів *мати, мусити* після інфінітива, наприклад: *Хто болото місить, забруднитися мусить; Хто вітварю служить, той з вітваря жити мусить*.

Варто зазначити, що предикат дебітивності може вживатися як у відносно самостійній позиції простого речення (*Добру не стерпиш, а злу мусиш*), так і у складній зіставній конструкції (*Кого смерть душить, той хоч не рад, а вмирати мусить; Як дурний почав питати, то розумний мусив утікати*).

У структурі паремій часто предикат дебітивності складається з двох компонентів: безособового дієслова (*приходиться, годиться, доводиться*) та інфінітива. Речення цієї моделі передають значення вимушеності, доцільності, невідворотності, наприклад: *Доведеться й свині на небо глянути, як будуть смалити; Поїхав погостювати, а при-*

йшлося горювати; Доспівалась пташка до зими, прийшлося під стріхою зимувати; Прийшлося куркулеві голосу в півня позичати.

Речення з модальним значенням невідворотності розрізняються тільки в контексті, наприклад: *Не надійся на чужухату, бо під тином доведеться умирати; Не плюй у колодязь, бо прийдеться ще з нього води напиться.*

Модальність доцільності створюється безособовим дієсловом *годиться* та інфінітивною формою, наприклад: *Самому йти мириться не годиться, а посла пошлать – будуть люди знать; Людська праця – не дурниця, розкидати не годиться; Людська кровця – не водиця, проливати не годиться.*

Безособові дієслова надають інфінітивам модального відтінку повинності та граматичної характеристики часу і способу. Разом із безособовими дієсловами інфінітиви створюють єдину складену форму предиката дебітивності.

У досліджуваних текстах виділяємо два типи речень: з предикатом іменникового походження *пора* та предикатами з виразним модальним значенням, що є спеціалізованими формами – модальними модифікаторами зі значенням повинності (наприклад, *треба, потрібно, необхідно, варто, слід, повинно, годі*). Модальний компонент *пора* функціонує в реченнях із семантикою повинності, зокрема: ***Пора вставать та хліб доїдять; Пора гостям і честь знати.***

Модального значення необхідності, доцільності, вимушеності та інших різновидів дебітив-

ної модальності надають інфінітивам предикати *треба, потрібно, необхідно, варто* (діал. *варт*), *слід, повинно, годі*, які разом із ними створюють складену основу предикатів дебітивності. Речення цієї моделі передають такі значення: а) зобов'язаності: ***Треба продати хату, аби виправувати лопату***; б) вимушеності: ***Що винен, віддати повинен***; в) необхідності: ***Треба нахилитися, щоб з криниці води напиться***; г) змушваності: ***Винен чи не винен, а терпіти повинен; Куди вороні не літати, то треба крилами махати***; г) невідворотності: ***Смерти не відперти: як народився, а треба умерти***; д) доцільності: ***Часами варт і в жінки розуму позичати; За добру громаду варто і головою наложити.***

Іноді фіксуємо конструкції з предикатом, що утворені через поєднання предикативних прислівників зі значенням повинності *треба, потрібно* з іменником у родовому відмінку, наприклад: ***На кулак треба кулака; На круте дерево треба крутого клина.***

Висновки. Ілюстративний матеріал засвідчує, що паремії української мови можуть бути важливими засобами реалізації категорії дебітивності. Предикати дебітивності репрезентують різні відтінки значень повинності в пареміологічних одиницях та є основними компонентами простих і складних речень.

Перспективу подальших наукових розвідок вбачаємо в дослідженні семантико-синтаксичних особливостей речень із предикатами дебітивності в художньому тексті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Типы языковых значений: оценка, событие, факт. Москва : Наука, 1988. 341 с.
2. Ахманова О. Словарь лингвистических терминов. Москва : Советская энциклопедия, 1966. 606 с.
3. Золотова Г. О модальности предложения в русском языке. *Филологические науки. Научные доклады высшей школы*. 1962. № 4. С. 65–79.
4. Тронь О. Семантико-синтаксична структура речень із предикатами дебітивності в сучасній українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Івано-Франківськ, 2001. 20 с.
5. Цейтлин С. Необходимость. *Теория функциональной грамматики: темпоральность, модальность* / отв. ред. А.В. Бондарко. Ленинград : Наука, 1990. С. 142–156.

REFERENCES

1. Arutyunova, N. (1988). *Typy yazykovykh znacheniy: otsenka, sobytie, fakt* [Types of linguistic meanings: evaluation, event, fact]. Moscow: Nauka, 341 p. [in Russian].
2. Akhmanova, O. (1966). *Slovar' lingvisticheskikh terminov* [Dictionary of linguistic terms]. Moscow: Sovetskaya entsiklopediya, 606 p. [in Russian].
3. Zolotova, G. (1962). O modal'nosti predlozheniya v russkom yazyke [On the modality of a sentence in Russian]. *Filologicheskie nauki. Nauchnye doklady vysshey shkoly – Philological Sciences. Scientific reports of higher education*, no. 4, pp. 65–79 [in Russian].
4. Tron, O. (2001). Semantyko-syntaksychna struktura rechen iz predykatamy debityvnosti v suchasnyy ukrainiskii movi [Semantic and syntactic structure of sentences with debitivity predicates in the modern Ukrainian language]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Ivano-Frankivsk, 20 p. [in Ukrainian].
5. Tseytlin, S. (1990). Neobkhodimost' [Necessity]. *Teoriya funktsional'noy grammatiki: temporal'nost', modal'nost'* [Functional grammar theory: temporality, modality] / A.V. Bondarko (ed.). Leningrad : Nauka, pp. 142–156 [in Russian].